MÕISTEGA ‘KIIRESTI’ SEOTUD VÕRDLUSTE SÜNONÜÜMIASUHETEST*

KATRE ÕIM

Artiklis on vaatluse all võrdlused, mille olulisemad sisuaspektid on seotud mõistega ‘kiiresti’ ning mis paistavad eesti fraseoloogias silma oma suhteliselt konkreetse struktuuriga. Eesmärgiks on selgitada, mil määral ja moel nimetatud mõiste võrdlustes sisaldub, kas vastavatel väljenditel on ühiseid semantilisi tunnuseid, milliseid kujundeid sama või lähedase referentsiaalse sisu väljendamiseks kasutatakse ja vastupidi: milliseid erinevaid mõistealasid ehk -domeene üks või teine kujund hõlmab.

Võrdluste troobitekkemehhanismide selgitamisel olen lähtunud kognitivistlikust metafoorikäsitlusest, kus opereeritakse kaardistuse (*mapping*), projektsiooni (*projection*), mõiste- või kogemusdomeeni (*conceptual domain*, *experiential domain*), allikdomeeni (*source domain*), sihtdomeeni (*target domain*) jmt mõistetega. Tegemist on juba 1980. a esitatud George Lakoffi ja Mark Johnsoni kontseptsiooniga, mis muutis oluliselt traditsioonilist arusaama metafoori funktsioneerimisest (vt Lakoff, Johnson 1980). Lakoff ja Johnson väidavad, et (1) metafoor ei ole mitte sõnade, vaid mõistete omadus; (2) metafoori eesmärgiks on paremini mõista teatud mõisteid ja mitte kunstipärane või esteetiline väljendumine; (3) tihtipeale ei rajane metafoor sarnasusele (*similarity*); (4) metafoore kasutavad vabalt oma igapäevaelus tavalised ja mitte ainult äärmiselt andekad inimesed; (5) metafoor ei ole mitte liigne, olgugi nauditav keeleline ehe, vaid inimmõtlemise ja arutlemise vältimatu protsess (vt nt Kövecses 2002: VIII; vt ka eesti keeles ilmunud töid Krikmann 2002, 2003; H. Õim 1997; A. Õim 2002b, 2003; Vainik 1995, 2001; Tragel 2003).

1. Mõiste ‘kiiresti’ avaldumine võrdlustes

Analüüsitavad väljendid ja lausenäited pärinevad Eesti Kirjandusmuuseumi kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasist, mis sisaldab põ-

* Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi projekti nr 4945 raames ja põhineb 24. nov 2003 Eesti Kirjandusmuuseumis toimunud fraseoloogiakonverentsil peetud ettekandel.

hiliselt XIX sajandi lõpus ja XX sajandil kogutud vastavasisulist materjali. Analüüs hõlmab 158 võrdlust, mida iseloomustab semantiline tunnus ‘kiiresti’, kusjuures 26 võrdluse tähendusse on kaasatud kaks või enam nimetatud mõiste sisuaspekti. Käsitletavad väljendid keskenduvad mitmesugustele ajas kulgevatele protsessidele, samuti inimese loomuomastele tunnustele: nende kasutamise eesmärgiks on iseloomustada subjekti või objekti asukoha muutumist või sündmuste toimumist lühikese aja jooksul ja intensiivselt, inimese kalduvust teha kõike kiiresti või tema rahutut meelelaadi ning anda sellele hinnang. Võrdlustele omaselt väljendatakse nendega (kiiruse) intensiivsusmaksimumi keskmise normi suhtes – omaduse määr samastatakse millegagi, mida käsitatakse maksimummäära tüüpilise kandjana (Metslang 1997: 148). Ootuspäraselt pööratakse kõige sagedamini tähelepanu inimesele – kes liigub kiiresti edasi, kaob liiga ruttu silmist, tegutseb kiirustades ja hooletult, vihastab pikemalt mõtlemata vms, st kõneleja suhtub kirjeldatavasse selgelt negatiivselt.

Kõik piisavalt suurt tähenduslikku ühisosa omavad, ühesuguste tekstilise kasutamise võimalustega võrdlused on koondatud sünonüümiridadesse (vt Apresjan jt 2000: X jj; A. Õim 1991: 4). Kahtlemata on siinkohal tegemist pigem osa- kui täissünonüümidega (vt A. Õim 2002a: 309–311; vt ka Ahmanova 1969), kuigi harvad pole juhud, kus täissünonüümsed võrdlused langevad kokku nii semantilisel (keeleüksuse leksikaalne tähendus), grammatilisel (keeleüksuse sõnaliigiline kuuluvus) kui ka süntaktilisel (keeleüksuse süntaktiline roll lauses) tasandil. Põhimõtteliselt võiks kõiki kõnealuseid võrdlusi pidada ülemmõiste ‘kiiresti’ alla koonduvate ja õige mitmete lisatunnuste alusel hargnevate alammõistete sünonüümiasuhetes olevaiks üksusteks (vt A. Õim 2002a: 294, 295). Näiteks, liikumise alustamise kohta: *nagu nöörist, justkui tikust tuli, nagu püssist* …; tulemise, saabumise kohta: *tuleb nagu püssipauk, tuleb äkki nagu piksenool, nagu välk selgest taevast* …; edasiliikumise kohta: *jookseb nagu jänes, läheb kui tuli sõõrdu mööda, läheb nagu lingukivi* …; ühe koha peal, edasi-tagasi või ühest kohast teise liikumise kohta: *justkui tuulispask, keevad kui sipelgad, nagu uba keevas katlas* …; vähenemise kohta: *lähevad nagu soojad saiad, sulab nagu kevadine lumi* …; lõppemise kohta: *nagu tilk vett kuumale kerisele, läks kui kerisele, nagu koera kaelas vorst* …; edenemise kohta: *nagu nuusata, käib nagu käkitegu, käib nagu kaljapudi laste käes*. Sel samal põhjusel ei ole näiteks võrdlusi *jookseb kui hobune, jookseb kui kits, jookseb nagu metskits, jookseb nagu*

põder sisaldavasse sünonüümiritta kuuluvaiks peetud mis tahes muul viisil liikumist kirjeldavaid võrdlusi *venib kui härg*, *venib nagu sandi kelguohelik*, *loivab kui hüljes* ‘aeglaselt liikuma’; *astub nagu kass märga maad mööda* ‘ettevaatlikult astuma’. Kui pidada ülemmõisteks mõistet ‘liikuma’, mis koondab näiteks alammõisteid ‘kiiresti liikuma’, ‘aeglaselt liikuma’ jms, oleks see mõistagi võimalik. Seda, et võrdlusvormiliste väljenditega ülemmõistet ennast sageli ei tähistata, tuleks ilmselt pidada võrdluste eripäraks.

Vastavalt väljenditevahelistele sünonüümiasuhetele jaguneb siinvaadeldav materjal kiiresti liikumist, toimumist, tegemist/tegutsemist, rääkimist või ärritumist kirjeldatavaiks võrdlusteks. Sünonüümiridu moodustavad võrdlused jagunevad enamasti omakorda sünonüümsetesse allrühmadesse. Nii kuuluvad ühte ja samasse sünonüümiritta näiteks väljendid (a) *usin nagu mesilane*, *usin nagu sipelgas*, *kui kihulane*, *kui ämblik vee peal*, *nobe kui päästlane*, *teeb tööd kui tihane*, *nagu käblik*, *nobe kui västrik*, *virk nagu nirk*, *väle kui hirv*, *ole atses kui koer linnu taga*, *nagu putsai*, *käivad nagu kerilauad*, *terane kui nõel*, *erk kui koera kirp*, *nagu kirp koera perses*, *virk kui kutsika sitt*, *nagu kurg läheb korra puusse ja murrab sääreluu*, *nagu juut naise man*, *nagu tuul*, *justkui tuulispask*, *kärme kui tulehakatis*, *nagu tulesäde*; (b) *läheb nagu lepase reega*, *läheb kui õlitatult*, *läheb nagu masinaga*, *kui lõhn*, *käib nagu käkitegu*, *nagu nuusata*, *nagu nohu*, *läheb nagu nalja*, *käib nagu kaljapudi laste käes*; *töö nagu mäda*; *läheb kui lähkritöö*; *nagu kangast veab* – nad kõik kannavad tähendust ‘keegi teeb midagi kiiresti’. Sünonüümirühmade (a) ja (b) eristamisel olen lähtunud situatsiooni suhtes aktiivse, seda kontrolliva osalise olemasolust situatsioonis. Esimesel juhul peetakse sünonüümidega silmas seda, et inimene tegutseb kiiresti, on kärme, virk, teisel juhul seda, et töö, tegevus edeneb kiiresti, hästi.

Kui jälgida võrdluste tähendusi, nendes sisalduvat situatsiooni aspekti ja kõnelejapoolset hinnangut, võib üldistavalt öelda, et kõnealuste väljenditega kirjeldatakse tabelites 1 ja 2 esitatud situatsioone.

Tabel 1. Mõiste ‘kiiresti’ avaldumine piiritletud situatsioone märkivate võrdluste tähenduses

Võrdluste tähendus	Situatsiooni kirjeldus ja kõnelejapoolne suhtumine		
	Positiivne	Negatiivne	Neutraalne
‘keegi alustab kiiresti ja ootamatult liikumist’		inimene hüppab kohapealt püsti, hakkab kiiresti ja ootamatult liikuma	
‘keegi või miski tuleb, saabub kiiresti, ootamatult’		– inimene tuleb, ilmub ootamatult välja; – halb uudis saabub ootamatult	
‘keegi läheb ära, kaob kiiresti’	putukatest saadakse kiiresti ja vaevata lahti	– inimene läheb kiiresti ära, kaob jäljetult; – loom kaob järsku ära	inimene abiellub kiiresti
‘miski lõppeb, saab kiiresti otsa’	valu läheb ruttu üle, hirm kaob hetkega	– toit saab ruttu otsa; raha, varandus vm raisatakse kiiresti ära; – sündmus saab ruttu läbi	
‘keegi teeb midagi kiiresti’	töö, tegevus saab kiiresti, vaevata valmis, tehtud		
‘keegi ärritub kiiresti, iga asja peale’		inimene läheb kiiresti vihaseks, kurjaks	

Tabel 2. Mõiste ‘kiiresti’ avaldumine piiritlemata situatsioone märkivate võrdluste tähenduses

Võrdluste tähendus	Situatsiooni kirjeldus ja kõnelejapoolne suhtumine		
	Positiivne	Negatiivne	Neutraalne
‘keegi või miski liigub kiiresti edasi’	inimene liigub hästi, jõuliselt edasi	– inimene, loom liigub liiga kiiresti, tormates, ülepeakaela; – auto liigub liiga kiiresti; – kuulujutud levivad kiiresti	– inimene, loom jookseb kiiresti; – tuli põleb, levib kiiresti

‘keegi liigub kiiresti ühe koha peal, edasi-tagasi või ühest kohast teise’		inimene niheleb ühe koha peal, liigub edasi tagasi ~ ühest kohast teise, on rahutu, püsimatu	
‘miski väheneb, kulub kiiresti’	head asja tarbitakse kiiresti ja palju	– toit raha, varandus vm väheneb, kulub kiiresti; – põlemine toimub liiga kiiresti	aeg kulgeb kiiresti
‘keegi teeb midagi kiiresti’	– inimene tegutseb kiiresti, on kärme, virk; – töö, tegevus edeneb kiiresti, hästi	– inimene tegutseb liiga kiiresti, mõtlematult rabistades; – inimesi, loomi, asju vahetatakse liiga lühikese aja tagant	
‘kellelgi on kiire, palju tegemist’		– inimesel on kiire, palju tööd/tegemist; – palju rasket tööd nõuab kiiresti tegutsemist	
‘keegi räägib kiiresti’		– inimene räägib kiiresti ja segaselt; – inimene räägib kiiresti ja palju; – juttu tuleb kiiresti ja palju	
‘keegi ärritub kiiresti, iga asja peale’		inimene on äkiline, kuri	

2. Semantilised ülekanded

Kõnealused võrdlused on enamasti mõistetavad metafoorsete teisenduste kaudu, kus üks kogemusdomeen kaardistatakse, projitseeritakse osaliselt teistsugusele kogemusdomeenile, nii et teist domeeni mõistetakse esimese domeeni terminites. Domeeni, mida kaardistatakse, nimetatakse allikdomeeniks ja domeeni, millele allikdomeen kaardistatakse, sihtdomeeniks. Näiteks metafoori ELU ON TEEKOND (LIFE IS A JOURNEY) struktuuri teadmine tähendab teada järgmisi elu ja teekonna mõistedomeenide vahelisi vastavusi (vt Lakoff, Turner 1989: 3, 4).

ALLIKAS		SIHT
rännumees	→	elu juhtiv isik
sihtpunktid	→	tema eesmärgid

marsruudid	→	eesmärgi saavutamise moodused
takistused teekonnal	→	raskused elus
teejuhid	→	nõuandjad
läbitud vahemaa	→	edenemine
maamärgid	→	asjad, millega sa oma edenemist mõõdad
ristmikud	→	valikud elus
tingimused	→	materiaalsed vahendid ja anded

Käsitletavad sünonüümiread kajastavad eeskätt erinevaid võimalusi sarnaste situatsioonide kirjeldamiseks/iseloomustamiseks. St ühte ja sama sihtmõistet mõistetakse mitme erineva allikmõiste kaudu, näiteks inimese liikumise kohta: *jookseb nagu* ***põder***, *nagu* ***tulesäde***, *nagu* ***tuul***, *kui* ***lõhn***, *nagu* ***välk***, *väle nagu* ***hiir***, *liigub nagu kobe* ***konn***, *läheb nagu* ***lingukivi***, *nagu* ***putsai***, *kui* ***hundituut***, *lendab nagu* ***keerup***, *läheb nagu* ***lennates***, *laseb nagu* ***ratsahobusega***, *läheb kui* ***liblikas***, *laseb nagu* ***lukussepp***, *kihutab nagu* ***hobusevaras***, *läheb kui* ***eesenbaan***. Ootuspäraselt vastandub metafoori reeglina inimesekesksele sihtdomeenile allikdomeenina väga sageli loom; suhteliselt tihti on allikdomeeniks ka tunnuslikult kiiresti aset leidev loodusnähtus vms. Nii selgub, et suurema osa tabelis nimetatud situatsioonide kirjeldamisel võidakse samahästi lähtuda ka ühest ja samast allikmõistest, näiteks võib selleks olla tuli: *Jusku tikust* ***tule*** *tsiuhh! 'nii ku sina ütled, nii tema läheb, ajaviitmist pole'*; *Erk hobune on, öeldaks ka, läheb kui* ***tulepisu***; *See uudis käis läbi kut* ***kulutuli***; *Ta um ku üts* ***tulekipin*** *kohki paigal ei püsü*; *Erk ja virk ku* ***tulesäde*** *'ta on täitsa usin, krips-kraps siin ja sääl'*; *Minu poig om kui* ***tulepirand***; *Justkui* ***tuli kadajepuhman***, *öeldi naise kohta, kes palju ja ruttu kõneles, keda kutsuti sädemetädiks*; *Ossa ime, ku ütled sõna, nagu ale* ***lääp põlemä*** *'äkilise inimese kohta'*; *Sii om kärk ja erk ku üits* ***tulepisu*** *kunagi*. Samamoodi võidakse nii füüsilise liikumise/tegutsemise kui ka mentaalsete protsesside iseloomustamisel pidada metafoori allikdomeenina silmas (üldisemas plaanis) õhku, vrd: *Läheb nii kut* ***tuulispask***, *hobune oli nii peru* tähenduses 'inimene liigub kiiresti edasi'; *Nuur hobõnõ, laapsa samm, versta kaosõ nigu* ***lõhn*** 'loom liigub kiiresti edasi'; *Salt nigu* ***piir*** *sõglan, ei püsü paigal* 'inimene liigub kiiresti ühe koha peal, edasi-tagasi või ühest kohast teise'; *Taa tütruk om neil hirmus kräpe egäle asjalõ, ma peije aru, et kusma koti vankrillü saa, ku manu karas, oll kott vankrin nigu* ***lõhn*** 'inimene teeb midagi kiiresti'; *Kiä sääntse*

väega tulitseide värkkega ja äkilitse omma, siis üldäs, et tuu lätt nigu ***tuulepass*** *vai kadajekõrbeja* ‘inimene ärritub kiiresti, kergesti mistahes asja peale’.

Zoltán Kövecsesi järgi (2000: 79 jj) iseloomustabki enamik tüüpilistest allikdomeenidest rohkem kui üht sihtdomeeni. Lahtiseletatult on küsimus metafoori ulatuses (*the scope of metaphor*) ehk selles, kui paljudele ja millistele võimalikele sihtdomeenidele üks allikmõiste rakendub. Kövecses toob näiteks mõiste *ehitis* (*building*), mida rakendatakse nii teooriate kui ka suhete, karjääri, firma, majandussüsteemide, sotsiaalsete rühmade, elu puhul. Kõik need sihtdomeenid sarnanevad millegi poolest üksteisega, kõik nad on ühel või teisel viisil komplekssed abstraktsed süsteemid, s.o mittemateriaalne domeen, millel on rohkesti vastastikku komplekssselt mõjuvaid osasid. Nn metafoorseid alljuhte TEOORIAD ON EHITISED, SUHTED ON EHITISED, KARJÄÄR ON EHITIS, FIRMA ON EHITIS, MAJANDUSSÜSTEEMID ON EHITISED, SOTSIAALSED RÜHMAD ON EHITISED, ELU ON EHITIS hõlmab üldtasandi metafoor KOMPLEKSSED ABSTRAKTSED SÜSTEEMID ON EHITISED. Erinevaid kontseptuaalseid *õhu*-metafoore INIMENE ON TUUL; INIMENE VÕI ASI ON LÕHN; TEGEVUS ON LÕHN; INIMENE ON HELI; TEADE, UUDIS ON HELI jne ühendab ehk üldtasandi metafoor DÜNAAMILINE SITUATSIOON ON ÕHU LIIKUMINE. Kõik need metafoorid on seotud dünaamilise situatsiooni piiratud hulga tunnustega, milleks on dünaamilisus ja liikumis- või toimumiskiirus. Neil on põhiline tähendusfookus, mille aluseks on keele kogukonnas teatud entiteedi või sündmuse juurde kuuluv keskne teadmine. Ehk siis iga allikdomeen tõstab esile ühe või mõne sihtdomeeni aspekti – iga allikdomeen on nende sihtdomeenide iseloomustamisel, mille puhul seda rakendatakse, määratud mängima spetsiifilist rolli. Sihtdomeen pärib allikdomeeni põhilise tähendusfookuse (Kövecses 2000: 82). Metafoori DÜNAAMILINE SITUATSIOON ON ÕHKU LIIKUMINE põhilist tähendusfookust aitavad tabada järgmised erinevad allmetafoorid või -kaardistused.

2.1. Metafoori allikdomeeniks on tuul

Järgnevate võrdluste puhul on metafoori allikdomeeniks tuul, s.o õhu liikumine Maa pinna suhtes.

• Kui metafoori sihtdomeeniks on inimene või loom, kes liigub kiiresti edasi või ühe koha peal, edasi-tagasi, ühest kohast teise või kes läheb kusagilt ära, kaob kusagilt kiiresti, siis on vastavad võrdlused mõistetavad projektsiooni INIMESE ~ LOOMA LIIKUMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE

KIIRUS kaudu: *Villigä Aadi kihut ratsala tiid müüdä nigu **tuul***; *Käid suure ajoga ninda kui **tuulispask**, ei jõle äärt ei õtsa senel*; *Mind nägi iemalt, kadus kui **tuul***. Nende sihtdomeenile omaste aspektide hulgas, mida allikdomeen esile tõstab, on kindlasti (liiga) suur kiirus, püsimatus, kärsitus ja võimalik, et ka ohtlikkus: *Läheb nii kut **tuulispask**, hobune oli nii peru* või teatav kergus: *kadus nagu **udutuul***. Lauses *Nigu tuline **tuul** ikke tuhatkuuma mäest alla* täiendina funktsioneeriva adjektiivi *tuline* tähendust võib pidada muutuse 'kõrge temperatuuriga' > 'äge, pingeline, intensiivne' ehk kvalitatiivne > kvantitatiivne tulemuseks, kusjuures omadussõna taoline kasutus on kõnekäändude koosseisus õige sage: *Rutuga tulete kaudu, nii **tuline rutt** oo et*; *Poisid külas riidu läind, üks jooseb ies, sellel **tuline hirm** taga, ep teegid kohes ta enese matab*; *Oh sa **tuline silk**!*; *Oh sa **tuhat tuline kurat**!*; *Oh sa **tuhat ja tuline**, kui ma ta kätte saa*.

• Kui metafoori allikdomeenile tuul vastandub sihtdomeenina inimene, kes teeb midagi, tegutseb kiiresti, siis toimub selle mõistmine ülekande TEGUTSEMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS kaudu: *Tull kui **tuuluspää** tüü mano, robot läts jälke uma tiid*; *No mes ahing sul nüüd küll on taga, et tormad kui **tuulispask**?*. Sihtdomeeni seisukohalt on siin oluline nimelt see, et kiiresti tegutsemine võib osutuda liigseks kiirustamiseks, mõtlematuks rabistamiseks, mille tulemusel jääb loodetu saavutamata. Põhimõtteliselt võiksime nimetatud metafoorid viia ühisnimetaja EDENEMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS või EDENEMINE ON ÕHU LIIKUMINE alla keskse kaardistusega 'liikumise kiirus' > 'edenemise kiirus'.

• *Justkui tuulispask* võidakse mõnikord öelda ka inimese kohta, kes ärritub kiiresti, iga asja peale vm: *Kiä sääntse väega tulitseide värkkega ja äkilitse omma, sis üldäs, et tu lätt nigu **tuulepass** vai kadajekõrbeja*. Siin on mõistmiseks olulise tähtsusega projektsioon SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS.

Ühe ja sama võrdluse, kujundi kasutamine erinevates, kuid lähedastes tähendustes osutab siin sellele, et liiga kiiresti tegutsemine on sageli seotud või ka põhjendatav inimese rahutu, kannatamatu, ägeda meelelaadiga.

2.2. Metafoori allikdomeeniks on õhk või veeaur

Järgnevate väljendite puhul peetakse allikdomeeni juures silmas paljude ainete omadust haistmisaistingut esile kutsuda – organismid levitavad

väliskeskkonda bioaktiivseid aineid teiste sama liiki isendite mõjutamiseks, s.o lõhn. Samuti võib allikdomeeniks olla heljuvaid vedelikuosakesi sisaldav gaas, s.o veeaur, udu.

• Võrdluse *kui lõhn* tähenduses 'keegi liigub kiiresti edasi' mõistmisel toimub tõenäoliselt projektsioon LIIKUMISE KIIRUS ON LEVIMISE INTENSIIVSUS ~ ULATUS või üldisemalt LIIKUMINE ON LEVIMINE: *Nuur hobõnõ, laapsa samm, versta kaosõ nigu* ***lõhn***. Samasugused ülekanded võivad oluliseks osutuda ka siis, kui lõhna all mõeldakse ahjusuust välja käivat tulelõõska, lõõma ja metafoori allikdomeeniks on tuli, vrd *Erk hobune on, öeldaks ka, läheb kui* ***tulepisu***.

• Nimetatule väga lähedane ülekanne INIMESE LIIKUMISE INTENSIIVSUS ON LÕHNA LEVIMISE KIIRUS ~ INTENSIIVSUS on oluline siis, kui võrdluses vastandatavateks poolteks on kiiresti leviv lõhn, hais ja siia-sinna liikuv elavaloomuline inimene: *Salt nigu* ***piir*** *sõglan, ei püsü paigal*. Siinkohal on huvitav teada, et kõnekäändude koosseisus esinevad sõnad *õhk* ja *lõhn* ka üksteise sünonüümidena, vrd *Meil oll jo sääne* ***lõhn takast****, et olõ-õs aigu perrägi käia* ja *Ta läheb nii ruttu, et* ***õhk taga***, ka ***õhk juures*** *'halba haisu vähe tunda'*.

• Tähenduse 'keegi läheb ära, kaob kiiresti' korral esindavad võrdlused *kui lõhn*, *kaob kui kaste* metafoori INIMESE LAHKUMINE, ÄRAMINEK ON LÕHNA ~ VEEAURU HAJUMINE: *Läts ku* ***lõhnati****, kae-es perrägi*; *Imä tahtse minu pessä, ma anni jalule tedä, siss ol kaonu nigu hommugune* ***hall***. Lisaks suurele kiirusele on nende sihtdomeenile omaste aspektide hulgas, mida allikdomeen esile tõstab, ilmselt veel ka lõplikkus, ammendatus: *Sa kaud ära kui* ***kaste****, et nimigi ei jää*; *kaduma ku* ***kaste*** *'tuleb ja kaub ära, raha kulub ruttu ära või külaline kaub ruttu, jälge ei jää'*; *Kui Juhan kuulis, et Leenal laps tulemas, kadus kut* ***kaste***; *Kaddugu sa nenda maa peält, kut* ***kaste*** *rohu peält!* Samale nüansile osutab ka *lõhna*-kujundi kasutus erineva tähendusega väljendites: *Kausitäüs ruuga läts* ***ku lõhnati***; *Küll ta lõbib, nii et kauss om* ***tühi nigu lõhn*** *jälle*; *Temäl om varsti* ***nigu lõhn*** *kõik meelest lännu*; *Sai püsi kah* ***üits lõhn*** *paegal, oled kõik aig nigu nõgeste sehen, et kõrvetedas takast*; *Küll om inimene, ei häbene* ***mitte üits lõhn****, liperdäp egäl puul*; *Lätsi kinni võtma, a vargist* ***olõs inäp nuhkugi***.

• Võrdlused *kaob kui kaste*, *puss tuulõ pääl* võivad tähendada veel 'miski lõppeb, saab kiiresti otsa' ja esindavad sellisel juhul metafoori LÕPPEMISE KIIRUS ON (VEE)AURU VÕI LÕHNA HAJUMISE KIIRUS. Siin on oluline metafoori sihtdomeeni, s.o toit, tarbeesemed, riided, raha, varandus, väär-

tus: *Kui **puss** tuulõ pääle ‘kraami jaga ar’*, vrd *kaob kui **kaste*** tähenduses ‘külaline läheb ruttu ära’ eespool. Vrd ka lähedase tähendusega võrdlusi *nagu tilk vett kuumale kerisele*: *Meitid on na palju inimesi, et toit **kaub nagu vesi kuuma kibi peale*** ja *läks kui kerisele*: *Mu lehmäl lätt küll kiik sisse, olgu vai akan, kiik **lätt ku keressele***.

2.3. Metafoori allikdomeeniks on heli

Mõnede võrdluste puhul on metafoori allikaks keskkonnas lainena leviv võnkliikumine, s.o heli.

• Väljendi *tuleb nagu püssipauk* tähenduses ‘keegi või miski tuleb, saabub kiiresti, ootamatult’ mõistmise aluseks võib olla metafoor SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON HELI INTENSIIVSUS: *tuli nagu püssipauk kaela ‘kui vahest kellegil inimesel mõni rutuline sõnum on tulnud, nii et enne veel selle vastu valmistada ei teadnud’*. Võimalik, et sihtdomeeni seisukohalt on sündmuse suhteliselt kiiresti toimumise kõrval oluline ka kaasnev mürafaktor, vrd *Saa äkki kurjas nõndagu **püssipauk***, *Sa oled õige **püss!***, *Kis söuse **püssiga** rääkida saab*; *Uo eldus, läks vihale, kus hakkas käristama nigu **kuulipritsist**, ma jõudand vahele nohhgi üelda* tähenduses ‘vihane, äkiline inimene, kes riidleb valjusti, karjub’.

Kokkuvõtteks

Üldistavalt võib väita, et enamik esitatud metafoorsetest järeldustest rajaneb kesksele kaardistusele *õhu liikumise kiirus ~ intensiivsus > situatsiooni intensiivsus*, mille käigus projitseeritakse allikdomeeni põhiline tähendusfookus – mis on situatsiooni intensiivsusel – sihtdomeenile. Eelpool nimetatud erinevaid *õhu*-metafoore INIMENE ON TUUL; INIMENE või ASI ON LÕHN; TEGEVUS ON LÕHN; INIMENE ON HELI; TEADE, UUDIS ON HELI võib nimetada komplekssеteks, st nad on moodustatud lihtsa metafoori SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS ~ INTENSIIVSUS põhjal – sellest kesksest kaardistusest sõltub suur hulk teisi kaardistusi ja metafoorseid järeldusi. Seega sisaldavad komplekssed metafoorid kaardistusena lihtsaid metafoore ja mitte vastupidi.

Kuigi artiklis käsitletud fraseologismide hulk on suhteliselt piiratud, osutab nende analüüs ‘kiiresti’-mõiste rohketele võimalikele avaldumisvormidele eesti keeles. See kerkib esile nii keha füüsilise liikumise kui ka tajuga seotud mentaalse liikumise kirjeldamisel. Valdav osa kirjelda-

tud võrdlustest iseloomustab dünaamilisi kestvaid või mittekestvaid situatsioone, võrdlustes väljenduv suhe situatsiooni kulgemise ja vaatluspunkti vahel võib olla nii piiritletud kui ka piiritlemata. Staatilisi situatsioone kirjeldavate võrdlustega peetakse silmas inimesele iseloomulikke, loomuomaseid tunnuseid. Väga sageli väljendatakse võrdlustega seda, et keegi liigub/tegutseb või miski liigub/toimub liiga kiiresti – kõneleja suhtub kirjeldatavasse selgelt negatiivselt. Suurema osa võrdluste mõistmise aluseks on metafoorsed tähendusülekanded. Metafoori allikdomeeniks on sagedamini loom või tunnuslikult kiiresti aset leidev loodusnähtus, metafoori sihtdomeeniks on reeglina inimene. Artiklis kirjeldatud süstemaatilisi projektsioone võiks ehk pidada keeles väljenduva naiivfüüsika ilminguiks, millel on oma koht üldiste, keeles peegelduvate rahvalike naiivteooriate seas. Esiletoodud semantilised teisendused esindavad selgelt metafoorsetele ülekannetele igiomaseid suundumusi, olgu rääkida mentaalsetest protsessidest füüsiliste protsesside kaudu või mõistestada abstraktsemaid nähtusi konkreetsemate nähtuste abil.

Kasutatud kirjandus

Ahmanova 1969 = Î. Ñ. Àõìàíîâà. Ñëîâàðü ëèíãâèñòè÷åñêèõ òåðìèíîâ. Ìîñêâà: Ñîâåòñêàÿ ýíöèêëîïåäèÿ.

Apresjan jt 2000 = Þ. Ä. Àïðåñÿí, Î. Þ. Áîãóñëàâñêàÿ, Ò. Â. Êðûëîâà, È. Á. Ëåâîíòèíà, Å. Â. Óðûñîí, Â. Þ. Àïðåñÿí, Å. Ý. Áàáàåâà, Ì. ß. Ãëîâèíñêàÿ, Ñ. À. Ãðèãîðüåâà, À. Â. Ïòåíöîâà. Íîâûé îáúÿñíèòåëüíûé ñëîâàðü ñèíîíèìîâ ðóññêîãî ÿçûêà. Âòîðîé âûïóñê. Ìîñêâà: ßçûêè ðóññêîé êóëüòóðû.

Krikmann, Arvo 2002. Veel mõni sõna metonüümiast. – Äidinkielen merkitykset. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 868.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 575–592.

Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. http://haldjas.folklore.ee/~kriku/REETOR/.

Kövecses, Zoltán 2000. The Scope of Metaphor. – Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Percpective. Ed. Antonio Barcelona. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 79–92.

Kövecses, Zoltán 2002. Metaphor. A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press.

Lakoff, George, Mark Johnson 1980. Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press.

Lakoff, George, Mark Turner 1989. More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago: University of Chicago Press.

Metslang, Helle 1997. Maksimaalsuse ja minimaalsuse väljendamisest eesti püsiühendites. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 139–154.

Tragel, Ilona 2003. Eesti keele tuumverbid. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 3.) Tartu.

Vainik, Ene 1995. Eesti keele väliskohakäänete semantika kognitiivse grammatika vaatenurgast. Tallinn.

Vainik, Ene 2001. Eestlaste emotsioonisõnavara. Tallinn.

Õim, Asta 1991. Sünonüümisõnastik. Tallinn.

Õim, Asta 2002a. Leksikaalsete sünonüümide sisulisest küljest. – Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 11.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 292–315.

Õim, Asta 2002b. *Hing* keeles ja meeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47, 2001. Tallinn, 126–139.

Õim, Asta 2003. *Armastus* ja *õnn* eestlaste maailmapildis. – Keel ja Kirjandus 11, 802–813.

Õim, Haldur 1997. Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu, 255–268.

On synonymic relations of similes centred around the notion 'quickly'*

Katre Õim

Although the phraseological expressions addressed in the present paper are not very numerous, their analysis indicates a considerable variety in the forms of expression that can be elicited by the notion 'quickly'. This notion may underlie the descriptions of both physical movement of a body and the mental movement associated with perception. Most of the analysed similes refer to dynamic situations that may be continuous or not, with the relation between the progression of the situation and the point of observation determined or not. Similes referring to static situations apply to characteristic features of persons. Most of the similes suggest that someone moves or acts rashly or something happens too soon, thus showing a clearly negative attitude. Most of the similes can be interpreted via metaphoric transference. More often than not the source domain of the metaphor is an animal or a characteristically quickly moving natural phenomenon, while the target domain is, as a rule, a person. The systematic projections described in the paper could perhaps be regarded as manifestations of naive physics, which is but one of the various naive folk theories revealed in language. The semantic transformations analysed represent quite clearly the typical functions of metaphoric transference, including reference to mental processes by physical ones and the conceptualization of abstract phenomena by means of something more concrete.

* The study was financed by the ESF Grant No. 4945 and is based on a report delivered to a phraseological conference held in Tartu on 24 November 2003.